

ПОДВІЙНА ПРИРОДА КРИЗИ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ЗГЛАДЖУВАННЯ ЦИКЛІЧНОСТІ РОЗВИТКУ

І. А. Брижань, кандидат економічних наук.

Полтавський національний технічний університет ім. Ю. Кондратюка

© Брижань І. А., 2013.

Стаття отримана редакцією 17.09.2013 р.

Вступ. В Україні переважає індустріальна платформа господарювання ХХ ст., орієнтована на виробництво ресурсомісткої та екологічно брудної проміжної продукції за відносно низької ефективності державних механізмів регулювання «провалів ринку» й відсутності усталених стимулів до інвестування в інновації. У цих умовах для України надзвичайно актуальним є обґрунтування нової економічної концепції розвитку, що надасть можливість забезпечити економічне зростання.

Кризові явища 2008 – 2009 рр., коли в Україні відбулося значне скорочення валового внутрішнього продукту (у 2009 р. на 15,1%) і реальної заробітної плати (на 9,2%), поставили перед урядом низку проблем. Одна з головних – це прогнозування та мінімізація дії механізмів економічного циклу. Україна не має реальної антикризової програми, тому її економічна система виявилася однією з найбільш вражених світовою економічною кризою. Виявлення основних факторів і формування системи управління економікою, що направлена на своєчасне попередження та згладжування циклічності розвитку, дозволить не тільки забезпечити економічне зростання, а й добробут населення країни в цілому.

Огляд останніх джерел досліджень і публікацій. Багато вітчизняних та закордонних дослідників зверталися до вивчення проблем циклічного характеру розвитку економічної системи, причин коливань економічної активності. Перш за все необхідно відзначити таких учених, як Т. Мальтус, К. Жугляр, М. Туган-Барановський, Дж. Кейнс, М. Кондратьєв та інші. Але, незважаючи на наявність значного теоретичного надбання, нині відсутній єдиний підхід до сутності й категорії «криза», характеристики її причин та визначення оптимальної моделі економічного розвитку, яка враховує циклічні особливості перебігу трансформаційних процесів і чинників державного регулювання. Тому метою цього дослідження є аналіз теоретичних положень та розроблення практичних рекомендацій щодо формування антикризової політики в умовах циклічного характеру розвитку.

Основний матеріал і результати. У роботах багатьох науковців, які досліджували питання економічного розвитку, піднімаються питання циклічності. Це пов'язане з тим, що процес розвитку має циклічний характер і супроводжується постійними кризовими явищами та процесами. Поняття «криза» має грецьку етимологію і спочатку використовувалося як синонім понять «рішення», «поворотний пункт» та «результат» [1, с. 425]. У сучасній термінології трактування кризи носить переважно негативне забарвлення і позначає «переломний момент, важкий перехідний стан, загострення, небезпечне нестійке положення» [1], тобто використовується в основному для позначення стресових ситуацій. У науковій літературі запропоновано низку основних підходів до сприйняття кризи, близьких за смисловим навантаженням. Зокрема, з кризою асоціюють:

- різку і несподівану зміну в розвитку будь-чого або «перелом»;
- надзвичайну ситуацію, несподівану і непередбачувану;
- результат втрати або відсутності контролю над процесами, що відбуваються;
- універсальну фазу економічного циклу, яка відповідає періоду порушення, відхилення від рівноваги, виникнення котрої є об'єктивним і закономірним;

• результат акумуляції та мультиплікації деяких факторів, процесів і явищ, що змінює показники розвитку в гірший бік.

Таким чином, згідно з більшістю оцінок криза в цілому є незапланованим і небажаним явищем. Проте з недавнього часу в сучасній теорії циклічності економічної кон'юнктури та антикризового управління підкреслюється подвійна природа кризи [2]. З одного боку, криза виникає у відповідь на граничне нагромадження ендегенних протиріч і/або дестабілізуючого екзогенного впливу, з іншого – виявляє і розширює межі подальшого розвитку системи. Криза в стислі терміни значно посилює конкурентний тиск на ринку, послаблюючи та знищуючи найбільш вразливі й найменш ефективні елементи домінуючої, але вже застарілої системи, що вичерпала свій потенціал («розрив існуючих зв'язків» у термінології О. Богданова[2]). Тобто в контексті еволюційного підходу криза виступає як драйвер природного відбору економічних інститутів в конкурентному середовищі, розчищаючи нішу для найбільш прогресивних і ефективних елементів системи. Акумуляція сучасних економічних інститутів («створення нових зв'язків» [3]) створює імпульс, необхідний для якісної модифікації економічної системи та її переходу на новий рівень розвитку. Отже, діалектика економічної кризи визначається тим, що будучи результатом глибокого розладу основних елементів системи, вона виступає як спосіб тимчасового вирішення її протиріч [4, с. 132].

Узагальнюючи існуючі типи джерел кризи в ринковій економіці, в науковій літературі виділяють екзогенні, ендегенні та еклетичні (комбіновані) причини розвитку криз (антидрайвери економічного розвитку) [5, с. 23]. Екзогенними (екстернальними) причинами виникнення економічних криз є:

- 1) природні катаклізми (землетруси, вулканічні виверження, повені, цунамі, урагани, посухи та ін.);
- 2) «провали держави», у т.ч. некомпетентне державне втручання в механізм функціонування ринку, накопичення бюджетних дефіцитів (Д. Рікардо, Р. Коуз, неокласики, неолібералисти), військові дії, політичні рішення;
- 3) демографічні зрушення (бум народжуваності, «старіння населення», міграція та ін.);
- 4) формування нових соціальних класів (А. де Рувруа Сен Симон, К. Маркс, Ф. Енгельс, Л. Брентано);
- 5) релігійні та етичні норми (М. Вебер, В. Зомбарт).

Ендегенними (інтернальними) причинами виникнення економічних криз виступають:

- 1) «провали ринку»: несправедливий розподіл виробленого сукупного суспільного продукту, хронічне недовиробництво монополістичного ринку, інститут абсентеїстської власності, невизначеність у взаємодії економічних агентів (А. де Рувруа Сен Симон, К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Пігу, Л. Вальрас, В. Парето, Д. Кларк, І. Фішер, Е. Чемберлін, Дж. Робінсон, Дж. Кейнс, Ф. фон Хайек, Р. Коуз, Т. Веблен);
- 2) недоспоживання суспільством усього обсягу виробленої продукції пов'язане з відволіканням частини фінансових ресурсів зі сфери обігу, диспропорції між заощадженням та інвестуванням (С. де Сімонді, Ж. Сей, Дж. Гобсон, У. Фостер, М. Туган-Барановський, Е. Лундберг, Дж. Кейнс, Р. Харрод);
- 3) динаміка грошової маси в обігу, волатильність кредитних процесів, курси валют (Д. Юм, Р. Катільон, Г. Тортон, К. Віксель, М. Фрідмен, Р. Хоутрі, Ф. фон Хайек, А. Шварц, Д. і К. Ромер, А. Бернс, У. Мітчелл);
- 4) кумулятивні процеси, мультиплікаційний та акселераційний ефекти (К. Віксель, Дж. Кейнс);
- 5) диспропорції ресурсів виробництва: обмеженість запасів позичкового капіталу, надлишкові товарні запаси та ін. (Т. Мальтус, Й. Шумпетер, Т. Росту, М. Фрідмен, Р. Хоутрі, В. Вернадський);
- 6) технологічний детермінізм, зміна господарських укладів, дії підприємця-новатора (Ф. Ліст, В. Зомбарт, Й. Шумпетер, Т. Веблен, Р. Арон, Ж. Елльоль, Ж. Фурастьє, Т. Росту);
- 7) психологія соціальних груп, оптимістичні і песимістичні очікування учасників ринку, «зловживання» правами, престижне споживання, дискримінація (Дж. Мілл, А. де Рувруа Сен Симон, А. Пігу, В. Парето, Р. Лукас, У. Берджот, Т. Веблен, Дж. Коммонс, Дж. Бьюкенен, Ф. фон Хайек, Г. Беккер, Р. Коуз);

8) геополітичні зміни у світі, які супроводжуються зміною гегемонії капіталістичних і (пост)соціалістичних індустріально розвинених країн (С. Амін, Дж. Аріггі, І. Валлерстайн, А. Франк).

Згідно з найбільш поширеними типовими ознаками кризових явищ у ринковій економіці виділяють два типи промислових криз – перевиробництва і недовиробництва (дефіциту), порівняльні характеристики яких наведено нижче в таблиці.

Таблиця. Порівняльна характеристика криз пере- і недовиробництва в ринковій економіці.

Типологічні ознаки		Види криз	
		Криза недовиробництва	Криза перевиробництва
тип порушення пропорцій відтворення		попит перевищує пропозицію	пропозиція перевищує попит
періодичність виникнення		нерегулярні кризи, зумовлені надзвичайними подіями природного і техногенного характеру	періодичні кризи ринкової економіки, зумовлені екзо- та ендегенними причинами
масштаб порушення рівноваги	сфера дії	галузева	загальноекономічна і / або галузева
	Територіальність	локальна	глобальна
	тривалість	коротко- і середньострокова	середньо- і довгострокова
форма перебігу		структурна	фінансова, грошово-кредитна, виробнича, аграрна та ін.

Джерелом виникнення криз перевиробництва Дж.М. Кейнс вважав вичерпання ефективного (платоспроможного) споживчого попиту, що зумовлено схильністю населення до надмірного заощадження [6]. Криза недовиробництва полягає в порушенні балансу попиту та пропозиції в бік перевищення платоспроможного попиту на товари над їх пропозицією. В умовах ринкової економіки криза недовиробництва зумовлена виникненням виключних (надзвичайних) обставин, сформованих екзогенними, неекономічними факторами – великомасштабними військовими діями або стихійними лихами. Ця криза більш типова для планової економіки, орієнтованої на посилення військово-технічної потужності з метою зміцнення і поширення влади. У цьому випадкові криза недовиробництва породжена ендегенними факторами – тенденцією до стримування розвитку продуктивних сил, розвитком важкої (насамперед військової) промисловості за рахунок виробництва товарів народного споживання [7].

Затвердження концепції циклічної природи криз в економічній теорії сприяло виникненню і розвитку спеціалізованого напрямку досліджень з вироблення антикризової політики. Розробки в цій сфері передусім спрямовані на запобігання (там, де це можливо) або пом'якшення руйнівних наслідків криз – інфляції, безробіття, банкрутства підприємств та ін. Безліч існуючих антикризових програм і заходів щодо згладжування відхилень економічної системи від рівноваги можна об'єднати в рамках двох основних підходів – кейнсіанського й неоліберального, які протиставляються щодо аспектів: придатності механізму вільної конкуренції для балансування економічної системи; доцільності державного регулювання економіки за допомогою бюджетної політики.

Засновником кейнсіанського підходу виступає Дж.М. Кейнс, роботи якого обґрунтовують доцільність розширення економічних функцій держави й надання їй ролі найбільшого та найвпливовішого інвестора, що є домінуючим економічним агентом на ринку [6]. Поєднання вільної конкуренції з активним державним регулюванням, за Кейнсом, дозволить посилити соціальну захищеність населення і збалансувати економічний розвиток в умовах капіталізму, тобто створити «державу загального благоденства» (welfare state). Рекомендації Дж.М. Кейнса з державного регулювання циклів є основою сучасної грошово-

кредитної та бюджетної політики багатьох країн світу:

- формування мережі фінансових інститутів, які користуються довірою суб'єктів заощадження і контролюють їх діяльність, у т.ч. шляхом державного страхування депозитів;
- створення стимулів (надання державних кредитів, субсидій, замовлень), що спонукають суб'єктів ринку до інвестування і впливають на їхні рішення щодо вибору пріоритетних напрямів вкладення коштів;
- регулювання ставки відсотка засобами грошово-кредитної політики та підтримка сприятливого інвестиційного клімату в національній економіці;
- прямі державні інвестиції для компенсування нестачі сукупного попиту;
- забезпечення вільного доступу до ресурсів та певного рівня ресурсозабезпечення;
- прийняття фінансових і соціальних заходів, спрямованих на збільшення доходів бідних верств населення, запобігання падінню заробітної плати та підтримання стабільного рівня життя.

Кейнсіанський підхід до регулювання криз було застосовано в Німеччині наприкінці 40-х – 60-х рр. XX ст., Японії, Тайвані, Китаї, В'єтнамі та інших країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону (1960–90-х рр.).

Неоліберальний підхід об'єднує економічні концепції Л. Е. фон Мізеса, Ф. А. фон Хайєка, В. Ойкена, М. Фрідмана та, на відміну від кейнсіанства, визначає конкуренцію як інструмент генерації інноваційних продуктів і технологій [8 – 11]. Прагнення підприємця (в умовах вільної конкуренції) до отримання високого прибутку спонукає його використовувати нові ринки сировини, шукати нові продукти та виробничі комбінації, що забезпечують динамічний розвиток економічної системи. Звідси, держава виступає інститутом, що сприяє збереженню конкурентного порядку за допомогою здійснення антимонопольної політики. Таким чином, основою неоліберальної антикризової доктрини є індикативне державне планування, яке забезпечує стабільні правила ведення підприємницької діяльності та рівні можливості для всіх учасників ринку вільної конкуренції, механізм якого автоматично зрівноважує попит і пропозицію.

Неприйняття бюджетної державної політики як інструменту антикризового налаштування економіки пов'язане з накопиченням значних бюджетних дефіцитів, що посилювали вразливість національних економік у кризових ситуаціях. Це поставило під сумнів здатність прямого державного втручання ефективно усувати кризи і забезпечувати економічний розвиток. Крім того, як доказ корисності вільного ринку неолібералісти використовують критику планової економіки соціалістичного табору, яка:

- нищить головний спонукальний мотив до економічного розвитку – приватну власність;
- усуває механізм конкурентних торгів за ресурси, що знижує прагнення більш ефективно використовувати ресурси;
- підсилює вплив бюрократії на економічні процеси, що крім зростання корумпованості та зниження ефективності суспільного виробництва, сприяє консервації «традиційних укладів» та уповільнює економічний прогрес.

Виходячи із цих позицій, прихильники неоліберального підходу виступали за підтримку абсолютного пріоритету економічної та політичної свободи індивіда, заснованої на інституті приватної власності і конкурентному обміні.

Як показав досвід більшості розвинутих країн (Японія, Південна Корея, Франція), найбільш ефективним способом зниження негативного впливу циклічності є державне регулювання. При цьому більшість регулювань концентрується навколо об'єкта процесу регулювання – праці та капіталу. Сам же процес регулювання зводився до вибору обсягів і напрямів інвестування.

Для України, де на сьогодні вплив економічних криз почав супроводжуватися збільшенням тривалості й поглибленням кризи екологічної, велике значення має розробка та реалізація ефективної антикризової державної політики, що забезпечить стабільність роботи промислового виробництва на основі екологічно орієнтованого технологічного прогресу. Державна політика, що буде здійснюватися для успішного подолання фінансово-економічної кризи, має бути спрямована на активне використання інноваційного фактора економічного розвитку та сприяти збільшенню фінансування дослідницької сфери, стимулювання концентрації виробництва і створення центрів кооперації. При цьому характерною

особливістю такого процесу має бути врахування екологічного імперативу в процесі стратегічного й оперативного управління національною економікою.

Висновки. Виконаний аналіз показує, що економічна криза має подвійну природу, яка полягає в тому, що, з одного боку, криза є результатом глибокого розладу основних елементів системи, але в той же час вона виступає як спосіб тимчасового вирішення протиріч, «розриваючи існуючі зв'язки» та «створюючи нові зв'язки», тобто виявляє і розширює межі подальшого розвитку системи, створюючи імпульс, необхідний для її якісної модифікації та переходу на новий рівень.

Циклічні тенденції розвитку світової економіки зумовлюють необхідність діагностики коливань ринкової кон'юнктури, вчасного реагування урядами країн на можливі загрози порушення макроекономічної рівноваги. Політика згладжування відхилень економічної системи від рівноваги може базуватися на використанні кейнсіанського підходу, що обґрунтовує доцільність розширення економічних функцій держави й надання їй ролі найбільшого та найвпливовішого інвестора, який є домінуючим економічним агентом на ринку, або неоліберального підходу, котрий поєднує два взаємодоповнюючих інструменти антикризового регулювання: конкуренцію як інструмент генерації інноваційних продуктів та технологій, що автоматично врівноважує попит і пропозицію; індикативне державне планування, яке забезпечує стабільні правила ведення підприємницької діяльності та рівні можливості для всіх учасників ринку вільної конкуренції.

Досвід розвинутих країн довів, що найбільш ефективним способом подолання криз є державне регулювання. При цьому активна державна політика проводиться на фазі спаду та рецесії, а в період підйому здійснюється лібералізація. Але в сьогоденних умовах значного антропогенного навантаження на навколишнє середовище інструменти державного регулювання мають розроблятися із врахуванням необхідності забезпечення сталого розвитку. Важливим інструментом, що забезпечує досягнення поставлених цілей, є моніторинг фаз економічного розвитку з наступною розробкою відповідних інструментів впливу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большая Советская Энциклопедия (В 30 томах). Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. Т. 13. – М.: «Советская энциклопедия», 1973. – 608 с.
2. Богданов, А. Тектология: (Всеобщая организационная наука): в 2х кн. / А. А. Богданов. Кн. 2 – М.: Экономика, 1989. – 352 с.
3. Ансофф, И. Стратегическое управление / И. Ансофф; пер. с англ. – М.: Экономика, 1989. – 301 с.
4. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 848 с.
5. Магдич, А. Еволюція взглядов на причины экономических циклов / А. С. Магдич // Академічний огляд. – 2010. – № 2 (33). – С. 22-36. [Ел. р.]. – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ao/2010_2/3.pdf.
6. Кейнс, Дж. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное / Дж. М. Кейнс; вступ. статья Н. А. Макашевой. – М.: Эксмо, 2007. – 961с.
7. Восленский, М. Номенклатура (Глава 4, Хронический кризис недопроизводства и примат тяжелой индустрии) / М. Восленский [Ел. р.]. – Режим доступа: http://www.e-reading-lib.com/chapter.php/91556/66/Voslenskii_-_Nomenklatura.html.
8. Hayek, F. Monetary Theory and the Trade Cycle / F. A. Von Hayek. – London: Jonathan Cape, 1933. – 244 p.
9. Hayek, F. Profits, interest, and investment / F. A. Von Hayek. – Clifton, N.J.: Augustus M. Kelley, 1969. – p. 199-263.
10. Woerdsdoerfer, M. On the Economic Ethics of Walter Eucken / M. Woerdsdoerfer. – 22 p. [Ел. р.]. – Режим доступа: http://www.kas.de/upload/dokumente/2010/06/60_Years_SME/woerdsdoerfer.pdf
11. Ebenstein, L. Milton Friedman: A Biography / L. Ebenstein. – New York and Basingstoke, England: Palgrave Macmillan, 2007. – 272 p.

УДК 330: 504

Ірина Анатоліївна Брижань, кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри фінансів та банківської справи. Полтавський національний технічний університет ім. Ю. Кондратюка. **Подвійна природа кризи та основні підходи до згладжування циклічності розвитку.** Проаналізовано подвійну природу кризи в контексті еволюційного підходу як драйверу природного відбору економічних інститутів в конкурентному середовищі, що розчищає нішу для найбільш прогресивних і ефективних елементів

системи. Згруповано причини розвитку криз як антидрайвери економічного розвитку за ознаками екзогенності та ендогенності. Узагальнено основні підходи згладжування відхилень економічної системи від рівноваги та наведено порівняльну характеристику криз пере- і недо виробництва в ринковій економіці.

Ключові слова: промисловий розвиток, сталий розвиток, цикли, екзогенні фактори, ендогенні фактори.

УДК 330:504

Ирина Анатолиевна Брижань, кандидат экономических наук, доцент, докторант кафедры финансов и банковского дела. Полтавский национальный технический университет им. Ю. Кондратюка. **Двойственная природа кризиса и основные подходы по сглаживанию цикличности развития.** Проанализирована двойственная природа кризиса в контексте эволюционного подхода как драйвера естественного отбора экономических институтов в конкурентной среде, который расчищает нишу для наиболее прогрессивных и эффективных элементов системы. Сгруппированы причины развития кризисов как антидрайверы экономического развития по признакам экзогенности и эндогенности. Обобщены основные подходы сглаживания отклонений экономической системы от равновесия и приведена сравнительная характеристика кризисов пере- и недопроизводства в рыночной экономике.

Ключевые слова: промышленное развитие, устойчивое развитие, циклы, экзогенные факторы, эндогенные факторы.

UDC 330:504

Iryna Bryzhan, PhD, associate professor, postdoctoral student of the Finance and Banking Department. Poltava National Technical Yuriy Kondratyuk University. **The dual nature of the crisis and the main approaches to smoothing the cyclical development.** It is analyzed the dual nature of the crisis in the context of an evolutionary approach as a driver of natural selection of economic institutions in competitive environment that clears the niche for the most advanced and effective system components. It is grouped reasons for crises development as anti-drivers of economic development on the grounds of exogeneity and endogeneity. Author summarizes the main approaches for smoothing economic system departures from equilibrium and presents comparative characteristics of crises: of over- and under-production in a market economy.

Keywords: industrial development, sustainable development, cycles, exogenous factors, endogenous factors.